

תפישת האל כצל האדם

(גלגולו של מדרש)

מאת

גדליה נגאל

כידוע לא נחקרה עריין הגותו של הבעש"ט עד תומה. ברם, כבר עתה ניתן לקבוע בוודאות שהשקפת עולמו של מייסד החסידות הושפעה הן מן הקבלה העיונית (המיסטיקה היהודית) והן מן הקבלה המעשית (המאגיה היהודית)¹.

ניתן להוכיח, כי בנוסף לרעיונות הקבליים הכלליים, אף שורשי "הצדיקות המעשית", המאוחרת-כביכול, כבר קיימים בהגותו של הבעש"ט. יסודות שתי הפונקציות הרומיננטיות של הצדיק, השפעת השפע והמתקת הדינים, אכן כבר נמצאים בדברים שנמסרים בשמו.

כדרכם של דרשנים יהודיים בכל הדורות, שתלו את דעותיהם ב"אילנות גבוהים", דהיינו בדברי המקרא, בדברי חז"ל ובדבריהם של גדולי ישראל לדורותיהם, נהג אף הבעש"ט, ובהצלחה בלתי מבוטלת.

את השיטה הפרשנית הזאת ניתן להרגיש בעזרת הרעיון הרואה את הבורא כצלו של האדם, העושה כל אשר האדם עושה.

מן הרין לציין, כי בשעתו כבר נגעתי בנושא בקצרה², שנים אחר-כך דן פרופ' משה אידל במדרש במאמרו³. לאחרונה הוא שב לנושא בספרו החשוב⁴.

בדבריי הבאים אניא את ראשיתו של הרעיון במדרש קדום, אסקור את גלגולו של המדרש בדרשנות-פרשנות של הוגים שונים, ולבסוף אעמוד על קליטתו בדברי הבעש"ט, ה'מגיד' ממזריטש, ר' אלימלך מליז'נסק ומחברים חסידיים נוספים.

1. ראה ספרי: מאגיה, מיסטיקה וחסידות, תל אביב תשנ"ב.
2. ראה מאמרי: "על ר' אהרן שמואל הכהן – מתלמידי המגיד ממזריטש", סיני עח, תשל"ו, עמ' רסב. ידידי ר' שמואל אשכנזי שלח לי בעקבות מאמרי מכתב ובו העמידני על המקורות המדרשיים של הרעיון ועל מחברים שונים המביאים את הרעיון ותודתי נתונה לו על כך.
3. לדוגמה ראה: משה אידל, הפירוש המאגי והתיאורגי של המוסיקה בסקסטים יהודיים מתקופת הרנסנס ועד החסידות, בתוך: יובל, כרך ד' (1982), עמ' לג-סב.
4. משה אידל, קבלה – היבטים חדשים, הוצאת שוקן, 1993, פרק ח, התיאורגיה הקבלית.

נביא תחילה את המדרש מתוך "ספר והזהיר", שהוא מדרש מתקופת הגאונים.⁵
 "אמר לו הק' [!] למשה: אמור להן לישראל, שמי אהיה אשר אהיה⁶ ומה אהיה אשר
 אהיה, כשם שאתה הווה עמי, כך אני הווה עמך, מסרתי להם שתי מידות טובות: המשפט
 והצדק. אם עושין הן משפט, אין אני עושה משפט ואני משפיע להן טובות. ואם אינן
 עושין משפט⁷, אני עושה משפט⁸ ומחריב את העולם. וכן בצדקה: אם פותחין הן את ידיהן
 ונותנין, אף אני אפתח להן, שנא' [מר] יפתח ה' לך וגו' (דברים כח, יב). ואם אינן פותחים,
 מה כתיב? הן יעצר כמים ויבשו (איוב יב, טו). בשר ודם כשנעצר ידו על הספוג מוציא
 מימיו, וכפותח ידו קולט מימיו ועומדים, לפיכך אמר הק' אהיה אשר אהיה, כשם שאתה
 הווה עמי כך אני הווה עמך. וכן אמר דוד: ה' שומרך ה' צילך על יד ימינך (תהלים קכא,
 ה), כצילך. מה צילך, אם אתה משחוק [!] לו הוא משחק לך, אם אתה בוכה לו, הוא בוכה
 כנגדך, אם אתה נותן לו פנים זועפות, אף הוא נותן לך כך, ואם פנים מסוברות אתה נותן,
 אף הוא נותן לך, כך אמר הק': כשם שאתה הווה עמי, כך אני הווה עמך: לפיכך חייבין
 ישראל להעמיד הדין על אמיתו ואל יעשה דין⁹.

המדרש נמצא גם ב"מדרש השכם", אשר אבר¹⁰. שרידי מדרש זה מובאים בספר
 מנורת המאור לר' ישראל אלנקאווה¹¹.

הלשון שם היא: "אמ' (ר) הב' למשה: אמור להם לישראל שמי אהיה אשר אהיה.
 כלומר: כשם שאתה הווה עמי כך אני הווה עמך. מסרתי לכם שתי מידות טובות: משפט
 וצדקה. אם עושים אתם משפט אני עושה משפט ומשפיע לכם את העולם. ואם אין אתם
 עושים משפט, אני אעשה משפט ומחריב את העולם. וכן בצדקה...". וראה שם, עמ' 319:
 "אמר הב' למשה: לך אמור להם לישראל: שמי אהיה אשר אהיה, כלומר כשם שאתה
 הווה עמי, כך אני הווה עמך..."¹².

מן הראוי להבחין בהבדל שבין שני הנוסחים. משותף לשניהם רעיון השפעת האדם
 על העולם האלוהי, היוצרת מעין מכניזם רוחני. לנוסח "וזהיר" ולנוסח מדרש
 "השכם" משותפים נושאי המשפט והצדקה בהם מגיב האל בהתאם למעשי האדם. והנה,

5. ספר והזהיר, מהדורת ישראל מאיר פריימאן, תרל"ג, מ"ג ע"א. על "ספר והזהיר", ראה: י"ד
 אייזנשטיין, אוצר המדרשים, חלק ראשון, ניו יורק תרע"ה, עמ' 145-146.

6. שמות ג, יד.

7. במובן של צדק.

8. במובן של דין ועונש.

9. שם, מר ע"א נדונים דברי חז"ל "כל מקום שיש דין — אין דין". עיין: בראשית רבה, פר' כו, דברים
 רבה, פ"ה; מדרש שוחר טוב, מ ע"ב; תנחומא, משפטים.

10. על "מדרש השכם", אף הוא מתקופת הגאונים, ראה: אוצר המדרשים, עמ' 138.

11. ראה: ישראל אלנקאווה, מנורת המאור, ניו יורק תרפ"ט, חלק א', פרק הצדקה, עמ' 38.

12. ישראל אלנקאווה [Alnakawa] חי בסולדו — ספרד — ומת בשנת 1391. על "מדרש השכם" ראה
 עוד: H.G. Enelow, "Midrash Hashkem Quotations in Alnaqua's Menorat Ha-Maor",

H.U.C.A. Annual, vol. 4, p. 318 f

בעור שבמדרש "וזהוהיר" מופיע משל הספוג והצל, מובא במדרש "השכם" רק חלקו הראשון של המדרש.

איננו יודעים מי היה הדרשן שדרש את המדרש. מכל מקום יש למדרש גוון קבלי, המרגיש את הקשר, ההרדיות ופעולת הגומלין שבין נברא ובורא. אין תימה, איפוא, שהמדרש הובא כעבור דורות בכתביהם של מקובלים. אשר רובם מתרכזים במשל הצל.

רמב"ן מביא את המדרש בפירושו לתורה לשמות ג, יג בשם "מדרש אגדה" אף רבנו בחיי מביאו בפירושו לבראשית ב, ר¹³ ובספרו כד הקמח, ערך שבועה¹⁴.

המדרש נמצא גם בספר שערי העבודה, המיוחס לרבנו יונה גירונדי¹⁵. סביר להניח כי המחבר אינו רבנו יונה, אך אין ספק שקדם לר' מאיר (בן יחזקאל) אבן גבאי, שחי בסוף המאה החמש-עשרה ובמחצית הראשונה של המאה השש-עשרה.

פרופ' אידל, סובר כי ר' מאיר בן יחזקאל אבן גבאי קבל את המדרש באמצעות אחד מתלמידיו של ר' אברהם אבולעפיה, מקובל אלמוני שחי בשלהי המאה השלוש עשרה, או הארבע עשרה¹⁶.

ר' מאיר אבן גבאי מביא את המדרש בספר תולעת יעקב¹⁷, וכן בספרו עבודת הקודש¹⁸ הלשון בשני הספרים כמעט חופפת, אך בספר השני הוא מסיים במשפט: "...כי העליונים מתעוררים כפי התעוררות התחתונים".

מאבן-גבאי העתיק את המדרש ר' ישעיה הורוויץ המביאו בספרו שני לוחות הברית (של"ה)¹⁹.

בתחום הלא-קבלי נמצא המדרש בספרו של ר' יהודה מוסקאטו, ספר נפוצות יהודה²⁰. פרופ' אידל כותב במאמרו הנ"ל²¹ שמוסקאטו הושפע מאבן גבאי. סביר, איפוא, להניח כי מוסקאטו קרא את המדרש בספריו של אבן גבאי.

השל"ה ור' יהודה מוסקאטו חיו באותה תקופה וספרי שניהם עשויים היו, לכאורה, להימצא בידי הבעש"ט. ברם, מתקבל יותר על הדעת שהבעש"ט קרא את המדרש בדברי השל"ה, שלספרו היו מהלכים בחוג ראשית החסידות²².

13. מהדורת שעוול, ירושלים תשכ"ו, עמ' נט.

14. מהדורת שעוול, ירושלים תש"ל, עמ' שפח.

15. שערי העבודה, בני ברק תשכ"ו, סימן מב, עמ' מז-מח.

16. מאמרו הנ"ל, עמ' מז, המפנה לכ"י אוקספורד Opp. 585 (קט' נויבאואר 1649), דף 205 ב.

17. קונסטנטינופול ש"ך, ד ע"א; דפוס ירושלים תשי"ד, עמ' 70.

18. ויניציאה שכ"ו-שכ"ח, חלק העבודה, פרק סז, לה עמודה ב.

19. אמשטרדם תנ"ח, משפטים, טעם בשר בחלב, שכ"א ע"א, ושם, שער הגדול, ל ע"א.

20. ויניציאה שנ"ט, ריב ע"א.

21. עמ' מט.

22. ראה ספרי: מנהיג ועדה, ירושלים תשכ"ב, עמ' 166.

באשר למקומו של המדרש בתחום החסידי מענין לציין כי, הן הבעש"ט והן ר' רב בר, המגיד ממזריטש, שילבוהו בדרשותיהם. ר' לוי יצחק מברדיטשוב מספר²³, כי הבעש"ט היה מוכיח את שומעיו בעזרת המדרש. העובדה שר' לוי יצחק מביא את המדרש עוד מספר פעמים בדרשותיו מעידה על החשיבות שייחס לרעיון²⁴.

הבעש"ט העמיד את שומעיו — בעזרת המדרש הנ"ל — על אחריותם הרבה, בהרגישו כי למעשיהם — הטובים והרעים — יש השלכה בעולמות עליונים.

ר' יצחק מראדוויל²⁵ כותב בספרו אור יצחק²⁶:

"...שאמר הבעש"ט ז"ל דע מה למעלה ממך (אבות פ"ב מ"א), שכל הרברים הנעשים למעלה — הוא ממך, כמ"ש (תהלים קכא, ה) ד' צלך, מה שאתה עושה הוא עושה כנגדך. אוי לנו מגודל הבושה והייחוד העליון תלוי במעשה התחתונים, ולכן כשעשו רצונו של מקום הי' להם היחוד כרביא, היינו בלי תאוה".

מכאן ניתן לדייק, כי פירושו של הבעש"ט ל"דע מה למעלה ממך", שנתפרש לו במובן של "דע מה למעלה — (הוא) ממך" אף הוא מקורו במדרש הקדום הנ"ל²⁷.

אף ר' יששכר בער מגזע צבי כותב בספרו מבושר צדק²⁸: "ויובן ע"פ מ"ש הבעש"ט ה' צלך כו', שה' מתנהג אחר מעשיך כביכול כמו הצל שלך. מה שאתה עושה כן הצל עושה, כן השי"ת כביכול צדיק גוזר והקב"ה מקיים".

בשם ר' רב בער, ה'מגיד' ממזריטש מובא המדרש בספרו של תלמידו ר' אהרן שמואל הכהן²⁹. ר' אליעזר ליפא, בנו של ר' אלימלך מליז'נסק, מייחס את הפירוש לאביו. בספרו ספר אורח לצדיק³⁰ נאמר: "כי שמעתי מאאמו"ר ז"ל פי' על פסוק ד' צלך על יד

23. ראה: קדושת לוי, מונקסש תרע"ט, נשא, ע"ג.

24. ראה: שם, בשלח, מ ע"ב; שם, דרוש לפורים, ג ע"ד; שם, קדושה שניה, הגה"ה קכ ע"א.

25. ר' יצחק מראדוויל ב"ר יחיאל מיכל מולוטשוב. תק"א-תקפ"ה.

26. דרשותיו של ר' יצחק מראדוויל נדפסו בסידור ראשי בשמים לר' ישעיה מושקאט מפראגא, ווארשא תרמ"ד, ובימינו מתוך כ"י — שהיה בידי ר' נחום דובער מסדיגורא — בירושלים תשכ"א. דברי הבעש"ט ראה שם, עמ' קמו.

27. וע"ע: ר' יעקב יוסף מפולנאה, תולדות יעקב ויוסף, קארעץ תק"ם, ויקרא עא ע"ד: "ואני כתבתי בזה דע מה למעלה ממך ונדע זה ממך באיזה בחי' אם הוא בקו חסד וכו' יעו"ש"; שם, ויקרא עב ע"ב: "זבוח יובן דע מה למעלה ממך, אי אכזריות או רחמים זה נמשך ממך, או קיימא בנהירו דאנפין גורם כך למעלה וה"ה [והוא הרין] בעצבות או אכזריות או רחמים גורם כך למעלה"; שם, בהעלותך קלט ע"ד: "זבוח כתבתי דע מה למעלה ממך, שיוכל לידע מה למעלה ע"י מה שנעשה למטה באדם עצמו וזהו ממך והבן". והשווה עוד: צוואת הריב"ש, מהדורת אוצר החסידים, ברוקלין נ.י. תשל"ה, עמ' 55, ס"י קמב; כתר שם טוב, מהדורת אוצר החסידים, ברוקלין נ.י. תשל"ד, עמ' 36.

28. דובנא תקנ"ח, פנחס, מר ע"א-ע"ב.

29. קורא מראש, ירים ראש, ברדיטשוב תקע"א, פ"ו ע"א.

30. וורשא תרנ"ג, פר' בראשית.

ימינך, פי' שהשי"ת ב"ה הוא לאדם כמו הצל[...] כמו שאתה מטה אותך על צר ימינך כך הוא כביכול ודפח"ח".

ר' משה אליקים בריעה מקוז'ניץ, תלמיד ספרותי של ר' אלימלך, מביא את המדרש דווקא בשם הבעש"ט³¹.

עוד מובא הרעיון בשם הבעש"ט בספר בינת ישראל³² הכותב: "כמ"ש הבעש"ט זי"ע ע"פ ר' צלך על יד ימינך, כמו שהצל של האיש מחקה מעשה האיש, כן כביכול השי"ת מנהיג עולמו כפי מעשה ב"י".

המגיד ממזריטש עשוי היה לשמוע את המדרש מפי הבעש"ט, אך גם לקרוא אותו בשל"ה. ר' אלימלך, תלמיד ה'מגיד', שמע את הרעיון מן הסתם מפי מורו. לסיכום: ראינו רעיון מדרשי מתגלגל מדור לדור. הבעש"ט השתמש, אמנם, ברעיון בשעת דברי תוכחה, כדי להעמיד את שומעיו על אחריותם הגרולה באשר למצבי אחדות ופירוד בעולם הספירות, אך יש להניח כי אף הוא כבר פירש את המדרש כהולם את תחום כוחו האדיר של בעל-השם — שיש בו משום ה"אב טיפוס" של הצדיק החסידי — המסוגל להוריד שפע ולבטל גזירות רעות. מן השעה שהתפתחה תורת הצדיק ונתמסדו ה"חצרות" החסידיים קבל המדרש משנה תוקף בעיני הצדיקים, אליהם באו המוני חסידים כדי להיושע בתחום "בני-חיי ומזוני".

31. ראה: באר משה, לבוב 1858, וירא, ה ע"ד; ויחל משה, למברג תרכ"ג, לו ע"א.

32. ראה: ר' ישראל שפירא, בינת ישראל, ווארשא תרח"ץ, לחנכה, סו ע"ג.